

Predromanički šesterolisti u Dalmaciji

Vlaše, Antonella

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:348994>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-30**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet

Studij Povijesti/Povijesti umjetnosti

Akadska godina: 2016./2017.

Mentor: dr. sc. Marina Vicelja Matijašić, red. prof.

Komentor: dr. sc. Danko Dujmović

Studentica: Antonella Vlaše

PREDROMANIČKI ŠESTEROLISTI U DALMACIJI

(Završni rad)

Rijeka, srpanj 2017.

Sadržaj:

Sažetak	3
1. Uvod.....	4
2. Povijesne prilike 8. i 9. stoljeća u Dalmaciji	5
3. Istraživanja i publikacije o šesterolistima.....	6
4. Tipovi i oblici šesterolista	7
5. Materijali za gradnju šesterolista.....	8
6. Datiranje šesterolista	9
7. Funkcija šesterolista	11
8. Uzori za gradnju šesterolista	13
9. Šesterolisne crkve.....	14
9.1. Crkva sv. Trojice u Splitu.....	14
9.1.1. Današnje stanje.....	15
9.2. Crkva sv. Marije u Trogiru.....	16
9.2.1. Današnje stanje.....	18
9.3. Crkva sv. Jurja u Škabrnji	18
9.3.1. Današnje stanje.....	19
9.4. Crkva u Bribiru.....	19
9.4.1. Današnje stanje.....	21
9.5. Crkva sv. Krševana na Kolovarama	21
9.6. Rotunda u Ošlju.....	22
9.6.1. Današnje stanje.....	22
9.7. Crkva sv. Mihovila u Brnazama	23
9.7.1. Današnje stanje.....	24
9.8. Crkva sv. Marije, Stomorica u Zadru	24
9.8.1. Današnje stanje.....	25
9.9. Crkva sv. Mihovila u Pidrazi	26
9.9.1. Današnje stanje.....	27
9.10. Crkva u Kašiću	27
9.10.1. Današnje stanje.....	28
9.11. Crkva u Rogačićima	28
9.12. Crkva u Kakmi	28
10. Zaključak.....	30
11. Popis literature.....	31

Sažetak

Ovaj rad obrađuje predromaničke šesteroliste u Dalmaciji kao tipološku vrstu crkvene arhitekture i njihove varijante u obliku peterolista i osmerolista. Promatraju se kao važan dio korpusa predromaničke arhitekture, a grade se na teritoriju ranosrednjovjekovne bizantske Dalmacije i hrvatske države. Prilikom analize primjetan je utjecaj starokršćanske zadarske krstionice kao i Dioklecijanovog mauzoleja na šesteroliste. Mogući su također izvanjski utjecaji, posebno iz Bizanta. Rad je podijeljen u dvije cjeline, gdje prva promatra tipologiju, uzore, funkciju i dataciju šesterolista. Druga cjelina analizira šesteroliste pojedinačno i donosi povijest njihovih istraživanja te današnje stanje.

Ključne riječi: srednji vijek, predromanika, Dalmacija, tipologija, arhitektura, šesterolisti, ranosrednjovjekovne crkve

1. Uvod

Predromaničke crkve u Hrvatskoj uklapaju se u opće karakteristike predromaničke arhitekture kao što su neprecizno dimenzioniranje, građenje s netesanim kamenjem, primitivna obrada građevinskih detalja, česte pojave različitih otklona i nesimetrija, nejednakosti u ritmu stupova, nepovezanost vanjskih i unutarnjih potpornjaka zidova i sl.¹ Predromanika je velikim dijelom povijest nalaženja prikladnih preinaka kršćanskih i/ili poganskih uzora. Takvo eksperimentiranje još više se komplicira, utjecajima Bizanta.² Stoga je vrlo važno promatrati crkvenu, ali i svjetovnu arhitekturu kroz različite utjecaje od već ukorijenjenih antičkih, bizantskih ili novih upliva. Šesterolisti predstavljaju jednu važnu tipološku vrstu crkvene arhitekture u dalmatinskoj predromanici. Unutar tipske grupe šesterolista ubrajaju se i peterolisti s pravokutnim ulaznim krakom kao i osmerolisti. U Zadru i okolici poznata su dva peterolista. Čisti šesterolisni tlocrt imaju crkve u Trogiru, Splitu, Pridrazi, Brnazama, Kašiću, Rogačićima i Kakmi. Osmerolisni tlocrt ima crkva u Ošlju i najvjerojatnije ona u Bribiru. Najmanja od njih je crkva u Škabrnji koja je zamjetno uža no također najvjerojatnije je bila šesterolist. Njihova brojnost (čak dvanaest šesterolista) sigurno svjedoči o nekoj građevini ili građevinama koje su poslužile kao uzor za njihovu gradnju. Kako se šesterolisti nalaze na teritoriju ranosrednjovjekovne hrvatske države i u gradovima bizantske Dalmacije, promatrati će se njihovi međusobni utjecaji. Također, predstaviti će se kratka povijest istraživanja šesterolista kao i njihova tipologija, titulari i funkcija s obzirom na dostupnu literaturu koja je nastala od strane brojnih autora. Pokušati će se sistematizirati odstupanja i sličnosti prilikom datiranja šesterolista. Naposljetku će se dati kratka povijest svake crkve te se sistematizirati današnje stanje objekata.

¹ VLADIMIR PETER GROSS, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, Art studio Azinović, Zagreb, 2006., 35-36

² VLADIMIR PETER GROSS, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, *Architectonica Croatica*, knj. 6, Zagreb, 1996., 26-28

2. Povijesne prilike 8. i 9. stoljeća u Dalmaciji

Predromanički spomenici u Dalmaciji ne trebaju se gledati samo iz tipološkog kuta s obzirom na njihov izgled te usporedbu s ostalim hrvatskim, no i talijanskim spomenicima već ih treba sagledati iz historiografskog aspekta. Drugim riječima, treba uzeti u obzir okolnosti u kojima se razvija predromanika u navedenoj regiji. Svaku takvu građevinu vrijedi promatrati u kontinuitetu umjetnosti koja nastaje, nestaje i ponovno se pojavljuje, a ne kao neki izolirani segment izvan svakodnevnog života toga vremena.³

Nakon avaroslavenskog prodora u Dalmaciju i posljedično doseljenja Hrvata, teritorij bizantske Dalmacije ostao je ograničen na uski obalni pojas koji su činili gradovi i otoci. Sav ostali teritorij današnje Dalmacije naselili su Slaveni. Stoga se Hrvati u kontekstu ranog naseljavanja mogu vezati uz sjevernu i srednju Dalmaciju.⁴ Taj teritorij ranosrednjovjekovne Hrvatske Kneževine bio je u neposrednom doticaju s gradovima bizantske Dalmacije koji su s izuzetkom Zadra imali manji ager u odnosu na razdoblje kasne antike. Nadalje, sve navedeno upućuje na nužnost uzajamnih dodira, upoznavanja, ideja te nadasve utjecaja.⁵ S druge strane, Rapanić pretpostavlja mogućnost da su Hrvati posredstvom franačke diplomacije naselili dalmatinsko zaleđe. Nema adekvatnih izvora o Hrvatima iz 8. stoljeća, ali postoji podatak o hrvatskom knezu Mislavu koji sklapa 836. godine mir s venecijanskim duždom Petrom Tradonikom. Nekoliko desetljeća kasnije nastao je dokument o ratu kneza Trpimira s Dalmatincima koji nam donosi Gottschalk. U drugoj polovici 9. stoljeća raste broj pouzdanijih izvora o afirmaciji Hrvata u zaleđu obale. Naposljetku, u vrijeme bizantskog cara Bazilija I. (867. do 886. godine) osniva se tema Dalmacija čime se u potpunosti reguliraju odnosi Bizantinaca i Hrvata na istočnoj Jadranskoj obali. Vežno je napomenuti kako se u to doba može smjestiti gradnja velikog broja crkvi i njihovog liturgijskog namještaja.⁶

Iz svega proizlazi da predromanička umjetnost u Dalmaciji nije zasebna tvorevina Hrvata već nastaje prilikom prožimanja utjecaja autohtonih stanovnika i doseljenika.⁷

³ ŽELJKO RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Logos, Split, 1987., 53-54

⁴ MIRJA JARAK, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća*, uvod u studij predromanike, Književni krug, Split, 2013., 158.

⁵ Isto, 159.

⁶ ŽELJKO RAPANIĆ (bilj. 3), 63.

⁷ Isto, 56.

3. Istraživanja i publikacije o šesterolistima

Ranosrednjovjekovne crkve u Dalmaciji koje imaju oblik šesterolista poznate su u javnosti i literaturi još od kraja 19. stoljeća kada je engleski istraživač T. G. Jackson 1887. godine objavio nacрте i popratni opis najsačuvanije građevine toga oblika, crkve sv. Trojice u Splitu, a C. F. Bianchi četiri godine prije rezultate arheoloških istraživanja vršenih u crkvi sv. Uršule za koju se danas zna da je to zapravo crkva sv. Marije kod vrata Stomorice u Zadru.⁸ Broj poznatih šesterolisnih crkava znatno je povećan sredinom 20. stoljeća kada je Stjepan Gunjača otkrio i istražio starohrvatske građevine u Brnazama, Pridrazi i Kašiću.⁹ Njegov izvještaj o crkvi u Pridrazi predstavlja prvi primjer sustavno obrađenog lokaliteta sa šesterolisnom građevinom. Cjeloviti znanstveni iskaz sadržavao je rezultate terenskih istraživanja, valorizaciju povijesnih izvora te stvarnih ostataka arhitekture i skulpture pronađenih na lokalitetu. Sadrži katalošku obradu nalaza i precizne arhitektonske crteže kao i fotografije.¹⁰ Iskopavanje i istraživanje crkve sv. Marije u Trogiru je sredinom 20. stoljeća vršio Tomislav Marasović te je također proučavao osmerolisnu crkvu u Ošlju.¹¹ Ivo Petricioli je uz pomoć stare makete Zadra iz 16. stoljeća pronađene u *Museo Storico Navale* u Veneciji identificirao na Kolovarama u okolici Zadra crkvu sv. Krševana te je također dao svoju reviziju sv. Marije u Zadru.¹² U njoj je objavio sve povijesne izvore i podatke dostupne u literaturi te je priložio arhitektonske crteže i fotografije prethodnih te novih nalaza pronađenih na lokalitetu. Crkva koja je otkrivena prilikom iskopavanja temelja za pravoslavnu crkvu u Bribiru bila je šesterolisna ili osmerolisna. Nije sustavno istražena te se ne može zaključiti koliko je apsida imala jer je pronađeno izrazito malo ostataka. Neka razmatranja o njoj kao i ime titulara objavio je Stjepan Gunjača.¹³ U Škabrnji je Mate Zekan identificirao ostatke ranije crkve s pet apsida koje su smještene oko svetišta datacijom kasnije male longitudinalne crkve sv. Marije s pravokutnim završetkom.¹⁴ Nikola Jakšić je uz pomoć analize povijesnih izvora dokazao da se ti ostaci nalaze na lokalitetu koji je u pisanim izvorima zabilježen kao

⁸ IVO PETRICIOLI, Srednjovjekovnim graditeljima u spomen, Književni krug, Split, 1996., 28-30

⁹ STJEPAN GUNJAČA, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovnog groblje u Brnazima kod Sinja, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 4, (1955.), 85.-134

¹⁰ STJEPAN GUNJAČA, Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 8-9, (1963.), 7-66

¹¹ TOMISLAV MARASOVIĆ, Iskopanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 8-9, (1963.), 83-100; TOMISLAV MARASOVIĆ, Ranosrednjovjekovna crkva u Ošlju kod Stona, u: *Peristil*, 2, (1957.), 85-89

¹² IVO PETRICIOLI, Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla) u Zadru, u: *Diadora*, 4, (1968.), 247-269

¹³ STJEPAN GUNJAČA, Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru – Kolokvij o Bribiru, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 10, (1968.), 207-210

¹⁴ PAVUŠA VEŽIĆ, Dalmatinski šesterolisti-sličnosti i razlike, u: *Ars Adriatica*, 2, (2012.), 42.

crkva sv. Jurja u Kamenjanima.¹⁵ Irma Čremošnik objavila je 1953. godine rad o šesterolisnoj crkvi u Rogačićima pored sela Blažuj nedaleko Sarajeva u Bosni i Hercegovini.¹⁶ Jednu vrstu integralne obrade šesterolista kao regionalnog tipa arhitekture u Dalmaciji napravio je Tomislav Marasović u svojim radovima poput knjige *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji* no i drugih. Fenomenom šesterolista bavili su se još u svojim člancima i knjigama Sena Sekulić Gvozdanović¹⁷, Vladimir P. Goss¹⁸, Pavuša Vežić¹⁹ i Miljenko Jurković.²⁰

4. Tipovi i oblici šesterolista

Dvije osnovne grupne dalmatinskih srednjovjekovnih crkvi čine longitudinalne i centralne crkve no postoje i varijacije navedenih tipova kada longitudinalna crkva ima manju kupolu na križistu. Daleko najbrojniji tip centralnih građevina u Dalmaciji predstavljaju šesterolista i njihove varijacije poput osmerolista ili peterolista s različito oblikovanim ulaznim dijelom u crkvu koji je najčešće pravokutnog oblika. Takvi malo različitiji primjeri nalaze se u Ošlju, najvjerojatnije u Bribiru²¹ i Zadru te njegovoj okolici. Neki od šesterolista naknadno su dobili neku određenu vrstu narteksova nad kojim se je nalazio zvonik, kao što je to slučaj s crkvom u već spomenutom Ošlju kraj Stona.²²

Pravi šesterolisni tlocrt, odnosno tlocrt u kojem je oko centralnog prostora raspoređeno šest manjih apsida nadsvodjenih konhama koje podupiru kupolu nad centralnim dijelom građevine, predstavljaju crkve u Splitu, Trogiru, Brnazama, Kašiću i Pridrazi. No, poznato je da posljednje tri navedene crkve u kasnijim stoljećima svog postojanja dobivaju neku vrstu ulaznog vestibula.²³ Najistočnija apside je služila kao svetište u liturgiji, a ponekad i apside sjeverno i južno od nje. Sukladno navedenom, te tri apside su od ostalih odvojene oltarnom ogradom.²⁴ Najbolje sačuvana pravilna šesterolisna crkva nalazi se na Poljudu, nedaleko

¹⁵ Isto, 42.

¹⁶ TOMISLAV MARASOVIĆ, Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 14 (1984.), 144-147, PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 50.

¹⁷ SENA SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, Grafički prilog tipologiji hrvatske sakralne arhitekture do romanike, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, ur. Andre Mohorovičić, (1978.), 149-156

¹⁸ VLADIMIR PETER GROSS (bilj. 2)

¹⁹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14)

²⁰ MILJENKO JURKOVIĆ, Predromanički šesterolista Dalmacije, problemi funkcije, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35, (1995.)

²¹ Već spomenuto da se ne može reći radi li se o šesterolisnoj ili osmerolisnoj crkvi iako je uvrješene među autorima da se radi o osmerolisnoj, vidi: VINKO BAKULIĆ, Bribirska rotunda, u: *Bribir u srednjem vijeku*, ur. T. Burić et. al., Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996., 37-39

²² TOMISLAV MARASOVIĆ, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Književni krug, Split, 1994., 17-18

²³ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 20), 228.

²⁴ MILJENKO JURKOVIĆ, Arhitektura karolinškog doba, u: *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Hrvati i Karolinzi 11., Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split, 2001., 28.

povijesne jezgre Splita. Ona je danas posvećena sv. Trojici, a nekad je možda bila posvećena sv. Mihovilu, što je zaključeno prema pronađenim fragmentima komada liturgijskog namještaja.²⁵ Tijekom 20. stoljeća je u nekoliko navrata bila konzervirana i rekonstruirana, a u posljednjoj takvoj rekonstrukciji početkom 1970-ih dobila je i krov u obliku kupole.²⁶

Trogirska crkva sv. Marije, danas u vrtu župne zgrade uz crkvu sv. Sebastijana bila je do sredine 19. stoljeća sačuvana do visine krova no ubrzo nakon toga je srušena. Iskapanja su vršena 1950-ih te su određeni dijelovi ostataka konzervirani i djelomično rekonstruirani.²⁷ Crkve sv. Mihovila u Pridrazi i Kašiću nalazile su se unutar samostanskih sklopova, što je potvrđeno iskapanjem u njihovoj blizini gdje su pronađene utilitarne samostanske zgrade.²⁸ Obje crkve su sačuvane u visini neznatno višoj od temelja. U Brnazama pokraj Sinja pronađeni su samo temelji šesterolisne crkve također posvećene sv. Mihovilu, što je potvrđeno ostacima skulpture tj. liturgijskog namještaja s natpisom tog arkandela. Kraj Zadra, u mjestu Škabrnja nalaze se ostaci crkve sličnog tlocrta, no oni su pronađeni uz datacijom mlađu crkvu i ne može se sa sigurnošću zaključiti o kakvoj se točno građevini ovdje radi. Crkva u Ošlju ima osmerolisni tlocrt kao što je već spomenuto, a ostaci su sačuvani do visine od otprilike dva metra. Osmerolisni tlocrt možda ima i crkva otkrivena u Bribiru.

U centru Zadra nalazi se crkva sv. Marije koja ima pet konhi, a na ulazu je narteks nad kojim se nalazio zvonik, za koji je zaključeno da je građen u isto vrijeme kao i crkva.²⁹ Sačuvana je u visini koja varira od pola metra do metar i pol. U okolici Zadra, na Kolovarama postojala je crkva sv. Krševana, danas nepoznate lokacije. Poznata nam je iz stare makete Zadra koja se nalazi u *Museo Storico Navale* u Veneciji, a datirana je oko 1560. godine. Iz makete se može zaključiti da je crkva bila peterolisna, a umjesto ulazne šeste apside postojao je ravni tj. pravokutni ulaz.³⁰

5. Materijali za gradnju šesterolista

Gradilište ovog tipa crkvi najčešće je na mjestu rimske ili ranokršćanske ruševine čiji su ostaci poslužili kao izvor građevnog materijala.³¹ Općenito se radi o relativno malim crkvama građenim od manjih i pretežno neobrađenih kamenih lomljenaca slaganih u redove

²⁵ Isto, 233.

²⁶ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 22), 56.

²⁷ Isto, 18.

²⁸ Isto, 18.

²⁹ IVO PETRICIOLI (bilj. 8), 34

³⁰ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 22), 58; VLADIMIR P. GOSS (bilj. 2), 87-89

³¹ VLADIMIR P. GOSS (bilj. 2), 56.

koliko je to god moguće.³² Pretežno se radi o vapnencu lokalnog podrijetla. Takva rustična gradnja traži korištenje veće količine vezivne smjese što usporedno uzrokuje nepravilnosti u konstrukciji. Sukladno tome, žbuka je nerijetko sumnjive kvalitete, najčešće pripremana na gradilištu od materijala koji su u tome trenutku dostupni. Koristi se krupnozrnati pijesak, ponekad sitni šljunak koji su međusobno povezani s poluživim no čak i razrijeđenim vapnom. Umjetnost klesanja kamena nije bila zaboravljena, no uglađeni komadi kamenja korišteni su za dovratnike i doprozornike te za važne dijelove crkve. Vanjske površine zidova gotovo su uvijek raščlanjene plitkim lezenama i lukovima ili manjim nišama te uskim nepravilnim prozorima.³³

6. Datiranje šesterolista

Datiranje šesterolista predstavlja veliki problem zbog nedostatka preciznijih podataka. Paralelno su tekle različite ideje s utemeljenim i neutemeljenim datiranjima. Razdoblje datiranja se raširilo od 8. do 11. stoljeća oviseći o procjenama pojedinih istraživača. No, formirala su se dva mišljenja vodeći računa o ukupnom broju građevina i njihovoj formi. Tomislav Marasović u početku svojih istraživanja sve šesterolisne crkve smješta u široko razdoblje od 8. do 11. stoljeća, zatim u 8. do 10. stoljeća te naposljetku od 8. do 9. stoljeća. Preciznije datira crkvu sv. Trojice u 8./9. stoljeće na temelju tamo pronađene skulpture, a sv. Mariju u Trogiru u rano 8. stoljeće na temelju zapisa iz 16. stoljeća Trogiranina Ivana Luciusa.³⁴ Nasuprot njemu Željko Rapanić pretpostavlja da bi svi poznati šesterolisti mogli biti djelo jedne radionice ili čak jedne generacije graditelja.³⁵ Uz njega je Pavuša Vežić pretpostavio da su neki šesterolisti djelo iste radionice, no kasnije se vratio širim datiranjima.³⁶ Ipak se različitim metodama može pouzdanije datirati nekoliko predromaničkih šesterolista.

Najsigurnija metoda datiranja svakako je analiza liturgijskog namještaja pronađenog na lokalitetima. Skulptura pronađena u Kašiću najbolje je datirana jer je utvrđeno da njezina oltarna pregrada potječe iz radionice koja djeluje u vrijeme kneza Trpimira odnosno sredinom 9. stoljeća. Pronađeni su tragovi samo jedne oltarne pregrade stoga bi crkvu trebalo datirati u

³² Isto, 56.

³³ IVO PETRICIOLI, *Od Donata do Radovana*, Književni krug, Split, 1990., 19.; DUŠAN JELOVINA, *Starohrvatsko kulturno blago*, Mladost, Zagreb, 1986., 7.

³⁴ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 20), 230.; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 47.

³⁵ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 20), 230.

³⁶ Isto, 230.

isto to razdoblje.³⁷ Moglo bi se tvrditi da to nije dovoljan argument za dataciju, no poznajući praksu gradnje ranosrednjovjekovnih crkvi u Dalmaciji i često korištenje *spolia* u pregradnji teško je zamisliti da se ne bi pronašao fragment druge oltarne ograde da je ona postojala. Pregrada crkve sv. Mihovila u Pidrasi ukazuje na veliku sličnost s onom u Kašiću kao što su i crkve gotovo identične.³⁸ Svakako ju možemo datirati u 9. stoljeće, no postoji problem jer skulptura nije homogena, a količina pronađenog materijala mogla bi ukazivati na promjenu liturgijskog namještaja. Skulptura crkve sv. Mihovila u Brnazama zasigurno je predromanička, odnosno može se datirati u 9./10. stoljeće.³⁹ Iako je vrlo malo sačuvanih fragmenata, koji također nisu homogeni, s velikom sigurnošću se može pretpostaviti 9. stoljeće kao vrijeme nastanka.

Datacija crkve sv. Trojice smještena je na kraj 8. i početak 9. stoljeća uz pomoć analize pronađenog liturgijskog namještaja koji pokazuje karakteristike rane pleterne skulpture.⁴⁰ Već navedeni izvor za dataciju crkve sv. Marije u Trogiru ne može se u potpunosti smatrati autentičnim. Kasna i višekratna transkripcija dokumenta spominje kako je crkva izgrađena na nekoj prijašnjoj crkvi. U unutrašnjosti crkve se iskopavalo, no ne ispod prve razine poda što nam ostavlja antičku situaciju nepoznatom. Shodno tome spominjanje sv. Marije početkom 8. stoljeća može se odnositi na neku drugu, raniju crkvu ponajviše što govori o izgradnji novije crkve na mjestu stare. Izgled crkve nam je poznat prema Clerisseauovu crtežu iz 1757. godine te detaljnom opisu iz 1833. godine prije nego što je srušena. Crkva je bila evidentno romanička sudeći prema crtežu, no ne može se utvrditi da je posve romanička ili je pak u 12. stoljeću preuređena. Sve to povlači niz pitanja bez odgovarajućeg odgovora. Stoga su potrebna daljnja istraživanja unutar crkve ne bi li se potkrijepio povijesni dokument.⁴¹ U istraživanjima osmerolista u Ošlju pronađeni su malobrojni ulomci i oni ne pružaju dovoljno mogućnosti za neku precizniju dataciju. No, sam nam osmerolist svojim oblikom ukazuje više na rano 10. stoljeće nego na raniju dataciju. U prilog tome posebno govore lezene na čeonim stijenama pilona između apsida koje su sa svojim „T“ presjekom bliske rješenjima kasnije južnodalmatinske sakralne arhitekture.⁴² Uz ostale crkve nije pronađen adekvatan broj elemenata liturgijskog namještaja za pokušaj datiranja.

Naposljetku, samo relativna kronologija može se uspostaviti za ostale predromaničke

³⁷ Isto, 230-231

³⁸ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 22), 160.

³⁹ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 20), 232.

⁴⁰ Isto, 232.

⁴¹ Isto, 232.

⁴² PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 62-63

šesteroliste uz pomoć njihove usporedbe s datacijom određene šesteroliste. Njih je potrebno dalje istraživati ne bi li se pokušalo doći do kvalitetnije i nadasve preciznije datacije. Ipak, sasvim je jasno da šesterolisti ne pripadaju nekom kratkom periodu nastanka, ni jednoj određenoj radionici izuzev možda crkvi u Pidrasi i Kašiću.⁴³

7. Funkcija šesterolista

Pitanje funkcije predromaničkih šesterolista još uvijek nije riješeno. Igor Fisković je naslutio svojevrsne memorijalne funkcije određenih crkava ovog tipa, dok Pavuša Vežić za neke pretpostavlja funkciju mauzoleja ili čak rodovske zadužbine.⁴⁴ Prema Miljenku Jurkoviću titulari predstavljaju usmjerenje prema rješenju problema. Oni nam nisu poznati za sve crkve, no većinom se radi o sv. Mihovilu i sv. Mariji. Titular crkve u Brnazama i Pidrasi je sv. Mihovil. Isti titular se uvriježio u literaturi i za crkvu u Kašiću no za to nema pouzdanih izvora.

Potvrdu točnih titulara u dvije navedene crkve nalazimo na liturgijskom namještaju. Na arhitravu pronađenom u Pidrasi nalazi se natpis koji glasi: MICHA(elis arch)ANGELI, a na fragmentu zabata iz Brnaza (princi)PEM ANGE(lorum). S druge strane, na fragmentu oltarne pregrade crkve sv. Trojice u Splitu stoji tekst na kojem piše: MICHAELI ARC(hangeli) što može ukazivati na prvotnog titulara ili na činjenicu da je jedan od oltara u crkvi bio posvećen sv. Mihovilu. Sa sigurnošću se može utvrditi da šesterolisne crkve u Trogiru i Zadru za titulara imaju sv. Mariju. Posveta crkve u Bribiru nije sigurna, iako se ona često spominje kao crkva sv. Marije. Šesterolist u Škabrnji je pak posvećen sv. Jurju, što je potvrđeno povijesnim dokumentima iz 12. stoljeća. Crkva koja se nalazila na Kolovarama za titulara je imala sv. Krševana, jednog od zaštitnika obližnjeg grada Zadra.⁴⁵

Iako posvete svih šesterolista nisu poznate, a neke nisu povezane sa sv. Marijom ili sv. Mihovilom potrebno je uočiti vezu takvih crkava s marijanskim kultom i njegovim derivatima jer su unutar njih dostupne sve funkcije za njega. U ranom srednjem vijeku rotunde posvećene Djevici uglavnom su služile kao privatni oratorij. Poznato nam je da se u Jeruzalemu nalazila Marijina grobnica koja je bila rotunda. Takvog oblika bila su također i prva marijanska svetišta. U samostanskim sklopovima rotunde su najčešće posvećene Mariji i Mihovilu poput rotunde sv. Marije od jaslica u Cuxi ili pak sv. Mihovila u Fuldi. Aksijalna rotunda sv. Marije

⁴³ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 20), 232.

⁴⁴ IGOR FISKOVIĆ, O grobnim spomenicima u srednjovjekovnoj Dalmaciji, u: *Dometi*, 5, Rijeka (1985.), 45.; PAVUŠA VEŽIĆ, O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku, u: *Diadora*, 13, (1991.), 366.; vidi: MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 20), 233.

⁴⁵ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 20), 233.

uz sv. Benigne u Dijonu ima na gornjoj razini kapelu posvećenu sv. Mihovilu. Mogu se jasno zaokružiti funkcije centralnih građevina posvećenih Mariji ili arkandjelu Mihovilu. Sukladno tome, to su privatne kapele najčešće memorijalnog ili pak funeralnog karaktera, a proizlaze iz antičkih te kasnoantičkih mauzoleja.⁴⁶

Nešto od navedenog možemo potvrditi na nekim dalmatinskim šesterolistima. Tako je crkva sv. Jurja u Škabrnji privatni oratorij plemićke obitelji, što potvrđuju povijesni dokumenti. Bribirska crkva nalazi se na dominantnom položaju utvrđenog grada plemićke obitelji Šubić, kasnije Zrinskih.⁴⁷ Crkve koje se približavaju određenim kasnoantičkim uzorima po svojoj funeralnoj funkciji su sv. Marija u Zadru i Trogiru. Šesterolist sv. Marije u Trogiru imao je sarkofag točno u središtu, ispod razine poda. Navedena crkva možda je bila mauzolej s čime bi se vezala na antičke prethodnike, a moguće je da svojim oblikom preuzima formu neke ranije građevine.⁴⁸ S druge strane, crkva sv. Marije u Zadru sadržavala je sarkofag u arkosoliju sa sjeverne strane vestibula.⁴⁹ Crkva sv. Krševana na Kolovarama nije sačuvana, no poznato nam je da se nalazila na rubu antičke nekropole. Jurković pretpostavlja da je možda nastala na temelju neke kasnoantičke građevine ili da predstavlja jedan od najranijih primjera crkava takvog tipa. Navedeno povezuje s time da je šesterolist bio posvećen jednom od sveca zaštitnika Zadra, sv. Krševanu, a u legendi o tom svecu se spominje da su njegove moći u grad stigle 649. godine iako se ta datacija sa sigurnošću ne može utvrditi. Naposljetku, Jurković iznosi misao da ne bi bilo čudno da se ovdje radi o najranijem svečevom oratoriju, još iz kasne antike.⁵⁰

Crkva sv. Trojice u Splitu veže se uz funeralne funkcije jer ima dvojna vrata koja se interpretiraju kao vrata živih i mrtvih, što predstavlja uobičajenu praksu u srednjovjekovnoj Dalmaciji.⁵¹ Šesterolist u Kašiću dio je velikog posjeda koji je u ranom srednjem vijeku bio pod vlašću bogate plemićke obitelji Kačić.⁵² Izgrađen je na ostacima nekog antičkog objekta u blizini *ville rusticae*. Pronađeni su fragmenti ara, nadgrobnih natpisa, cipusa i sl. Njihov pronalazak doveo je do pretpostavke o postojanju svetišta *fanuma* u okviru vile. Fragmenti ranokršćanske skulpture datirani su u 5. stoljeće, što je navelo Vedranu Delongu na ideju da je svetište pretvoreno u ranokršćanski oratorij.⁵³

⁴⁶ Isto, 234.

⁴⁷ Isto, 233.

⁴⁸ Isto, 236.

⁴⁹ Isto, 234.

⁵⁰ Isto, 235-236

⁵¹ Isto, 236.

⁵² MILJEKO JURKOVIĆ (bilj. 24), 28.

⁵³ VEDRANA DELONGA, Starohrvatska crkva na „Mastirinama“ u Kašiću kod Zadra, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 18, (1988.), 39-89

Vidljiv je kontinuitet kulnog mjesta u popriličnom broju navedenih šesterolista. Oni se grade na području bizantske teme Dalmacije i na prostoru Hrvatske Kneževine. Tako nešto je moguće jer šesterolista nemaju nikakvu euharistijsku liturgijsku funkciju, odnosno ne pripadaju redovnoj crkvenoj organizaciji župa. Takve crkve pokrivaju univerzalni segment liturgijske prakse, onaj memorijalni koji je u načelu jednak u svim kršćanskim prostorima. Radi se o mauzolejima, memorijalnim, samostanskim i privatnim kapelama.⁵⁴

8. Uzori za gradnju šesterolista

Veliki utjecaj na crkvene prilike i oblike gradnje sakralne arhitekture u Dalmaciji 9. stoljeća imala su važnija središta Bizanta. Sukladno tome, prostorna kompozicija unutrašnjosti zadarske krstionice, originalno iz 6. stoljeća, no uništene u Drugom svjetskom ratu, a faksimilno obnovljene 1989. godine, koja je šesterolisna, povezivana je s crkvom Bogorodice Hodegitrije i crkvom sv. Eufemije u Carigradu.⁵⁵ Evangelia Hadjityphonos istražila je i objavila ostatke krstionice sv. Ivana koji se nalaze pokraj crkve sv. Sofije u Solunu. Radi se o građevini centralnog tlocrta s vanjskim šesterostranim obrisom i unutarnjim šesterolisnim poput tlocrta krstionice u Zadru no s većim razlikama u detaljima i dimenzijama. S obzirom na navedeno, može se argumentirano više nego do sada govoriti o eventualnim solunskim utjecajima na oblikovanje ranokršćanskih građevina u Zadru.⁵⁶

Također, moguće je razmatrati o važnosti bizantskog kulturnog kruga u Dalmaciji i njegove tradicije u ranom srednjem vijeku kada su biskupi dalmatinskih gradova priznavali carigradskog patrijarha kao svog poglavara. Taj period počinje u 8. stoljeću odlukom bizantskog cara Leona III., a traje do splitskih crkvenih sabora sredinom 10. stoljeća, točnije 925. i 928. godine.⁵⁷ U takvoj povijesnoj podlozi, Zadar postaje u 8. stoljeću glavni grad bizantske teme Dalmacije. Zato je potpuno shvatljivo da oblik neke građevine u tom gradu, na ovom primjeru unutrašnji oblik krstionice postane uzor za skupinu centralnih rotunda u obliku šesterolista. Te crkve ne samo formom već i dimenzijom odgovaraju krstionici dok sa svojim rasporedom na teritoriju Dalmacije svjedoče o širenju takvog tipa crkvi iz municipalnog središta u ostale gradove i njihovo zaleđe. Dva se šesterolista nalaze u Zadru, pet na području u okolini Zadra (Ravni kotari) te tri na trogirsko-splitskom području. Ipak, postoji iznimka koja s manjim opsegom odstupa od uočene skladnosti vezane uz veličinu prostora između

⁵⁴ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 24), 28.

⁵⁵ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 51.

⁵⁶ Isto, 51.

⁵⁷ Isto, 51.

krstionice i ostalih šesterolista. Crkva sv. Jurja u Škabrnji je zamjetno uža pa je sukladno tome sigurno bila i manja, a crkva u Ošlju je opsegom šira i samim time veća od krstionice.⁵⁸

Zadarska krstionica ima poligonalnu vanjštinu koju najčešće povezujemo s crkvom San Vitale u Ravenni i adrio-bizantskom arhitekturnom tradicijom. No, također je moguće da su na ovakav oblik utjecale Neonska (ortodoksna) i arijanska krstionica u Ravenni. Navedeno se vidi u tretiranju vanjskih i djelomično unutarnjih dijelova arhitekture.⁵⁹ Osim krstionice, kao utjecaj za šesteroliste može se razmatrati Dioklecijanov mauzolej u Splitu s kraja 3. i početka 4. stoljeća. On predstavlja ključnu centralnu građevinu rimske arhitekture u Dalmaciji. U ranom srednjem vijeku ona postaje katedrala najvažnije dalmatinske dijeceze, one Splitske. U svojoj unutrašnjosti ima također šest niša. Moguće je da su graditelji šesterolista za uzor imali katedralu kao indirektni primjer tako da su doprinosili formi uz pomoć krstionice ili je možda ona direktno utjecala na formu predromaničkih šesterolista, posebno onih u neposrednoj okolici odnosno na crkve sv. Trojice u Splitu i sv. Marije u Trogiru.⁶⁰

Romanski gradovi Dalmacije, Zadar, Trogir i Split stvorili su kulturni ambijent iz kojeg u proizašli šesterolisti kao poseban tip ranosrednjovjekovne crkvene arhitekture. Također je taj ambijent utjecao svojim profilom tradicije na razvoj kršćanstva na tlu novonastale Hrvatske Kneževine. Takva tradicija imala je bizantsku komponentu u formama navedene arhitekture, no i karolinšku koja je izražena u formama skulpture. Sve navedeno nam ukazuje da Crkva u bizantskoj Dalmaciji, iako je formalno podložna carigradskom patrijarhu, prima utjecaje Zapada, no zadržava i kontinuitet vlastitih ranokršćanskih korijena. Na teritoriju tek nastale Hrvatske Kneževine snažan utjecaj ima franačka kultura čiji središnji crkveni centar Akvileja, utječe na njena crkvena ostvarenja.⁶¹

9. Šesterolisne crkve

9.1. Crkva sv. Trojice u Splitu

Najbolje sačuvana šesterolisna crkva je ona sv. Trojice u Splitu koja nam na tlocrtnoj razini i u punoj visini govori o prostornoj strukturi ovog tipa centralnih sakralnih građevina. Smještena je na sjeveru splitskog poluotoka, na području koje se naziva Poljud. To je bilo seosko, ribarsko naselje i ager u ranom srednjem vijeku. Teritorij uokolo crkve se prema

⁵⁸ Isto, 51-52

⁵⁹ JERKO MARASOVIĆ, TOMISLAV MARASOVIĆ, MIRJANA MARASOVIĆ, Holy Trinity Church (sveta Trojica) – Split, Zavod za zaštitu spomenika kulture Split, 1971., 14.

⁶⁰ Isto, 14.

⁶¹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 61.

njenom titularu nazivao *terra sanctae Trinitatis* iz čega proizlazi hrvatski naziv: Sutrojica. Crkva sv. Trojice prvi put se spominje u zemljišnom registru ženskog benediktinskog samostana sv. Arnira u Splitu u periodu od 1060. do 1080. godine što predstavlja najkasnije vrijeme kada je crkva mogla nastati.⁶²

Forma povezuje crkvu s karakterističnom tipološkom grupom dalmatinske ranosrednjovjekovne arhitekture, šesterolistima. Prema pronađenim komadima oltarne pregrade, njihovoj dekoraciji i uspoređivanju sa sličnim primjerima naposljetku je zaključeno da se crkva sv. Trojice može datirati na kraj 8. ili početak 9. stoljeća.⁶³ Za crkvu su se povjesničari umjetnosti počeli zanimati 1887. godine kada Jackson objavljuje prvi opis i planove te mjere u prostornoj elevaciji. Većina autora smatra da je crkva bila nadsvođena kupolom dok ostali tvrde da je imala drvenu strukturu krova, barem u jednom od kasnijih razdoblja. Istraživanja i konzervatorski radovi su na crkvi sv. Trojice vršeni nekoliko puta. Većina fragmenata oltarne pregrade pronađena je 1890-ih. Na njima se djelomično može očitati natpis na kojem se spominje arkandeo Mihovil. Zbog toga su neko vrijeme autori smatrali da je crkva izvorno bila posvećena njemu. No, kasnija su istraživanja opovrgnula tu tezu. Istraživano je područje istočno od crkve, a otkriveni su ostaci neke starije, rimske ili ranosrednjovjekovne građevine.⁶⁴

9.1.1. Današnje stanje

Današnji izgled crkva dobiva nakon rekonstrukcije kupole 1972. godine. Šest polukružnih apsida okružuje bazu koja je u obliku nepravilnog kruga. Kružna se baza formira pomoću šest pilastara koji povezuju apside od kojih se svaka razlikuje veličinom. Svetište obuhvaća tri apside okrenute prema istoku koje su od ostale tri odvojene jednom stepenicom. Pod crkve je popločen pravokutnim kamenim blokovima. Svaka od tri apside koje se nalaze u svetištu imaju mali izduženi prozor koji završava polukružnim lukom. Prozori nisu radijalno postavljeni u relaciji prema centru crkve već su paralelno orijentirani točno prema istoku. U istočnoj apsidi na istočnoj strani zida nalazi se pravokutna niša koja je služila odlaganju liturgijskih elemenata s oltara. Bočne apside svetišta su u malom nagibu i ne idu u ravninu s glavnom apsidom. Na visini od tri i pol metara nalazi se jednostavan, impostni vijenac koji se proteže kroz sve apside i pilastre. Iznad polukalota apsida izdiže se niski tambur u koji je upisana kupola. Raščlamba se vidi izvana i iznutra.

Crkva sv. Trojice ima dva ulaza, jedan na zapadnoj i drugi na jugozapadnoj apsidi.

⁶² JERKO MARASOVIĆ, TOMISLAV MARASOVIĆ, MIRJANA MARASOVIĆ (bilj. 59), 9.

⁶³ Isto, 14.

⁶⁴ Isto, 9.

Zapadna vrata uokvirena su monolitnim kamenjima od kojih je iznutra gornja greda ukrašena rimskim astragalnim motivom. Iznad nje se nalazi plitki, prazni luk iznad kojeg se nalaze tragovi polukružnog luka. Jugozapadna vrata su također uokvirena sa gornjom gredom koja na svojoj vanjskoj strani ima urezani latinski križ. Iznad se nalazi cjelovito sačuvani polukružni i prazni luk koji je građen od malih, radijalno postavljenih kamenih blokova. S vanjske strane, apside su podijeljene u plitke arkade povezane lezenama. One su konstruktivno pojačanje zida izvana da bi se lakše preuzelo opterećenje zidova iznutra i nošenje kupole. Jugozapadna, istočna i sjeveroistočna apsida imaju svaka po tri arkade dok sjeverozapadna ima dvije, a zapadna apsida nema niti jednu arkadu. Zapadna apsida sadrži fragment ranije, rimske građevine koji je raščlanjen kanelirama. Na vanjskom dijelu tambura nema ukrasa nego nailazimo na nekoliko komada kamenih ploča koje izlaze iz njegovog okvira, a iznad njih nastavlja rasti. Pretpostavlja se da te ploče označavaju do kojeg se dijela uzdizao krov u različitim fazama obnavljanja crkve tijekom stoljeća. Zidovi su debljine od oko 55 cm, a ponegdje i deblji.⁶⁵

9.2. Crkva sv. Marije u Trogiru

Trogir je jedan od važnijih gradova na teritoriju bizantske Dalmacije u ranom srednjem vijeku. Usred staroga grada, na rubu renesansnog trga nalaze se ostaci šesterolista koji je prema dostupnim izvorima srušen sredinom 19. stoljeća zbog dotrajalosti. Crkvu je arheološki istražio Marasović od 1957. do 1959. godine i tada ju datirao u široko razdoblje od 8. do 11. stoljeća.⁶⁶ Ostaci su smješteni istočno od crkve sv. Sebastijana u vrtu župne zgrade.⁶⁷ Od prvih poznatih podataka o crkvi pa sve do rušenja titular se uvijek označavao kao sv. Marija. Ponekad uz dodatak *de platea* („na trgu“) ili Rotunda.⁶⁸ Među izvorima koji spominju crkvu najstariji je onaj iz 1263. godine kojeg je objavio Miho Barada.⁶⁹ S druge strane, problematična je već spomenuta bilješka Ivana Luciusa iz 16. stoljeća koju nam u 18. stoljeću donosi D. Farlati. Uz pomoć nje Marasović kasnije crkvu datira već u sredinu 8. stoljeća iako uz to naglašava mogućnost kasnijih pregradnji.⁷⁰ R. Katičić upozorio je na drugu varijantu iste bilješke koja se čuva u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, a komparativnu analizu

⁶⁵ Isto, 3-4

⁶⁶ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 11), 85., 97.

⁶⁷ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 47.

⁶⁸ TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 3. korpus arhitekture srednja Dalmacija, Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011., 128.

⁶⁹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 47.

⁷⁰ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 68), 130.

obje izradio je Rapanić.⁷¹

Prema Jarak, datacija u sredinu 8. stoljeća koju je postavio Marasović ne može se potvrditi nalazima pronađenim u crkvi. Već spomenuti sarkofag koji je pronađen ukopan u sredini crkvenoga prostora, a pripada vremenu izgradnje crkve nije ukrašen pa ne može biti oslonac za dataciju crkve. Dva ulomka liturgijskog namještaja koja su pronađena uzidana kao spolije ne datiraju se u sredinu 8. stoljeća. Zanimljiv je ulomak zabata koji je pronađen u crkvi sv. Sebastijana, ispod pločnika. Blizina ostacima šesterolista upućuje na moguću provenijenciju nalaza. Zabat, s obzirom na natpis u kojemu se spominje Marija je stajao u crkvi upravo posvećenoj Bogorodici. Zbog postojanja predromaničkih rubnih kuka i troprutih lukova datacija prije druge polovice 8. stoljeća ne čini se mogućom. Vjerojatnije je zabat nastao u prvoj polovici 9. stoljeća.⁷² Podrazumijeva se mogućnost novog namještaja u vrijeme razvijene predromaničke faze, a ako je sagrađena u ranom 8. stoljeću vrlo je vjerojatno da je više puta opremana novim namještajem. Ipak, zasigurno bi bili pronađeni barem manji ulomci koji svjedoče o tako ranoj dataciji.⁷³ Vežić, smješta crkvu u 9. stoljeće s obzirom na elemente oltarne ograde kao i svojevrsnu sličnost s crkvama u Kašiću i Pridrazi. Ranoromanički elementi arhitekture poput rasteretnog luka zapadnog ulaza ukazuju na preuređenje krajem 10. ili tijekom 11. stoljeća.⁷⁴

Rapanić pretpostavlja kako je s obzirom na dokument kao i pronađeni sarkofag prije gradnje šesterolista na tom mjestu postojala memorija ili obiteljska crkva koja je stradala pa bila obnovljena kako stoji u izvoru.⁷⁵ Također, utvrđuje kako je šesterolist građen krajem 10. ili čak na početku 11. stoljeća, a izgledao je otprilike kao što izgleda na detaljnom Clerisseauovu crtežu iz 18. stoljeća.⁷⁶ No, prilikom istraživanja 1950-ih Marasović nije otkrio nikakve tragove starije crkve na istom mjestu te također 1980-ih V. Kovačić uz pomoć sondažnih istraživanja nije pronašla ostatke starije građevine. Na temelju svega navedenog Kovačić je zaključila da crkva leži izravno na helenističkim zidovima bez tragova starije crkve ispod nje. Ipak, pretpostavila je kako se starija crkva nalazila u blizini, a njeni ranokršćanski ostaci otkriveni su ispod crkve sv. Ivana Krstitelja.⁷⁷

⁷¹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 47.

⁷² MIRJA JARAK (bilj. 4), 179.

⁷³ Isto, 178.

⁷⁴ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 48.

⁷⁵ ŽELJKO RAPANIĆ, Sancta Maria de Platea u Trogiru, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 25, (1998.), 58.

⁷⁶ Isto, 58.

⁷⁷ MIRJA JARAK (bilj. 4), 178.

9.2.1. Današnje stanje

Crkva nije sačuvana u velikoj mjeri no očuvani ostaci ukazuju na oblik šesterolista. U punoj visini sačuvana je samo zapadna apside. Ostali dijelovi obnovljeni su do prosječne visine od oko dva metra. Ostaci prvotnog pločnika pronađeni su na dvije razine. U zapadnoj apside oni pokazuju osnovnu razinu poda crkve dok u sjeveroistočnoj i jugoistočnoj apside postoji 15 centimetara viši pločnik prezbiterija s udubinama koje otkrivaju položaj oltara. Vijenac jednostavnog skošenog profila sačuvan je *in situ* na visini početka polukalotnoga svoda u zapadnoj apside. Od dostupnih ostataka oplošja crkve vidljiva je raščlanjenost lezenama.⁷⁸

9.3. Crkva sv. Jurja u Škabrnji

Škabrnja je selo smješteno u Ravnim Kotarima, zaleđu grada Zadra. U srednjem vijeku to se naselje zvalo Kamenjane i bilo je u sklopu hrvatske županije Luka te pod ingerencijom Ninske biskupije.⁷⁹ U predjelu sela koje se naziva Hambar nalazi se mala jednobrodna pravokutna crkva/kapela sv. Marije. Uokolo njene apside niže se pet polukružnih odjeljaka odnosno apside starije crkve. Ti ostaci pripisani su crkvi koja se u izvoru iz 1195. godine spominje kao *ecclesia sancti Gergii... in Chammechani* tj. crkva sv. Jurja u Kamenjanima.⁸⁰ Od 14. stoljeća ista se crkva spominje u selu Podbrđane za što je Nikola Jakšić utvrdio da se radi od kasnijem toponimu ranosrednjovjekovnih Kamenjana. Gabariti ostataka crkve sv. Jurja širinom su veći od crkve sv. Marije.⁸¹ Polikonhalna crkva sv. Jurja bila je zajedno sa svojim posjedima u vlasništvu samostana sv. Krševana u Zadru. Samostan je ta područja dobio krajem 12. stoljeća od jednog predstavnika hrvatskog rodovskog plemstva. Navedeno se potvrđuje s obzirom na podatak da se na prostoru ranosrednjovjekovnih Kamenjana spominje u ranim dokumentima samo crkva sv. Jurja kao rodovska zadužbina nekog hrvatskog plemena.⁸²

Odnosi zidova pokazuju da je crkva sv. Juraja bila izolirana kružna građevina koja je poslužila kao svetište novoj crkvi u kasnom srednjem vijeku prigradnjom pravokutnog završetka na zapadu. U 15. stoljeću samostan ne pokazuje nikakav interes za crkvu i ona postaje župna. Prema Jakšiću, navedeno se možda može povezati s podatkom da svećenik

⁷⁸ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 68), 132.

⁷⁹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 46.

⁸⁰ TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 2. korpus arhitekture Kvarner i sjeverna Dalmacija, Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011., 248.

⁸¹ NIKOLA JAKŠIĆ, *Srednjovjekovne Kamenjane problem ubikacije i identifikacije*, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 17, (1988.), 117-118

⁸² Isto, 120.

Jakov Budinić 1453. godine ostavlja 3 dukata za popravak crkve. Dva kvadratna prozora koja flankiraju portal mogu se identificirati kao produkt gradnje navedenog razdoblja.⁸³ Također, Jakšić napominje da do prenamjene crkve iz privatne u župnu nije moglo doći prije 13. stoljeća što bi se moglo potvrditi rezultatima iskopavanja nekropole uokolo crkve.⁸⁴ Svetište crkve sv. Jurja odnosno starija poligonalna kapela stradala je vjerojatno u Kandijskom ratu tj. u drugoj polovici 17. stoljeća. Nekoliko stoljeća nakon toga je preko temelja crkve sv. Jurja, no ne poštujući dispoziciju svetišta prigradeno brodu novo svetište jednake širine te je promijenjen titular.⁸⁵ Marasović navodi da se u Škabrnji radi o heksakonhi⁸⁶ no pronađeni ostaci ne pružaju podatke o obliku ulaznog kraka jer se nad njima nalazi druga crkva. Kasnije ipak spominje da nije poznat izgled zapadnog dijela crkve, a koji je mogao biti pravokutni ili polukružni u obliku apside.⁸⁷

Crkvu sv. Jurja i Vežić navodi kao šesterolist no ujedno piše da je moguće govoriti samo o tlocrtu rotunde bez poznavanja ulaznog kraka koji je bio razoren u pregradnji.⁸⁸ Jurković s druge strane na jednoj ilustraciji rekonstruira zapadnu tj. ulaznu apsidu iako njeni tragovi nisu poznati no upozorava na mogućnost da je umjesto nje postojao pravokutni ulazni krak.⁸⁹ Marasović dataciju postavlja od 9. do 11. stoljeća zbog nedostatka otkrivenih ulomaka eventualne liturgijske opreme. Navedeno argumentira informacijom da je najveći broj dalmatinskih šesterolista datiran u 9. stoljeće, a samo naselje se prvi puta u izvorima spominje u 11. stoljeću.⁹⁰

9.3.1. Današnje stanje

Polikonhalna crkva sačuvana je u prosječnoj visini od jednog metra iznad temelja. Uokolo ovalne osnove raspoređeno je pet polukružnih apsida, a ona najistočnija je malo šira od ostalih. Oplošje nije rasčlanjeno lezenama.⁹¹

9.4. Crkva u Bribiru

Bribir se u antici zvao *Varvaria* i bio je rimski kastrum. Kasnije se razvija kao grad na vrhu dominantnog brijega Ravnih Kotara. Također, Bribir je bio središte jedne hrvatske

⁸³ Isto, 118.

⁸⁴ Isto, 121.

⁸⁵ Isto, 118.

⁸⁶ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 22), 58.

⁸⁷ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 249.

⁸⁸ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 46.

⁸⁹ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 20), 226-228

⁹⁰ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 249.

⁹¹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 46.

županije, nazvane po njemu bibrirska koja je bila pod ingerencijom Skradinske biskupije.⁹² Stjepan Gunjača nam donosi informacije o poduzetim iskapanjima u i uokolo parohijske crkve sv. Joakima i Ane 1959. godine. S vanjske strane navedene crkve iskopane su tri apside, visoke do dva metra bez lezena. Na pronađenim ostacima kamene plastike vidljiv je pleter i dekorativna lozica što ih datira u početak 12. stoljeća. Također, Gunjača iznosi razmišljanja da je crkva vjerojatno ranije datacije jer je inventar crkve mogao biti izrađen nakon završetka gradnje crkve ili se mogao mijenjati tijekom stoljeća. Polikonhalna crkva orijentirana je prema sjeveroistoku te se nad njenim začeljem diže bočni zid parohijske crkve što je spriječilo daljnja istraživanja.⁹³ Nadalje, navodi geodetsku skicu iz 18. stoljeća na kojoj je ucrtana crkva sv. Ivana, a njezin smještaj je u blizini iskopane polikonhalne građevine. No, u neposrednoj blizini je poznata još jedna manja crkva kraj groblja pa to predstavlja određenu dilemu. Gunjača naposljetku zaključuje da je titular polikonhalne crkve sv. Ivan jer je poznato da je ta crkva bila opatijska i samim time mnogo veća što crkva kraj groblja nije.⁹⁴

Marasović ostavlja mogućnost da se radi i o šesterolistu i o osmerolistu. Iako nije konzistentan i u istom poglavlju navodi obje mogućnosti bez objašnjenja.⁹⁵ Prenosi Gunjačin zaključak titulara crkve, sv. Ivana⁹⁶ no kasnije se priklanja mišljenju da se radi o crkvi sv. Marije.⁹⁷ Vinko Bakulić donosi informacije o istraživanjima vršenim 1967. godine kada su pronađeni ostaci još tri apside na suprotnoj strani crkve sv. Joakima i Ane. On rekonstruira ovu polikonhalnu crkvu uz pomoć već poznatih činjenica o ovakvim tipovima građevina i dolazi do zaključka da se ovdje svakako radi o osmerolistu s obzirom na pretpostavljenu veličinu centralnog prostora i osam potrebnih apsida kako bi se taj prostor opasao. Uz to daje mogućnost da su graditelji možda odstupili od iste veličine apsida pa je moguće da se radi o šesterolistu, ali ipak je zamjetna velika pravilnost i preciznost elemenata koji su do sada otkopani pa je teže za povjerovati u takvu mogućnost.⁹⁸

Jurković donosi informaciju da su samo dvije apside otkrivene pod novom crkvom, a identificiranje crkve kao šesterolist ili osmerolist otežava nejasni izgled otkopanih apsida zbog njihove slabe očuvanosti. Bez obzira na navedeno u priloženim crtežima rekonstruira crkvu kao šesterolist.⁹⁹ Vežić također iznosi već spomenutu raspravu o broju apsida ove crkve

⁹² Isto, 47.

⁹³ STJEPAN GUNJAČA (bilj. 13), 235.

⁹⁴ Isto, 238-239

⁹⁵ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 471-473

⁹⁶ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 22), 18.

⁹⁷ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 471.

⁹⁸ VINKO BAKULIĆ (bilj. 21), 38-39

⁹⁹ MILJEKO JURKOVIĆ (bilj. 20), 226-227

te se priklanja mišljenju da se radi o šesterolistu i dodaje da se ulomci namještaja mogu datirati od sredine 9. do sredine 10. stoljeća.¹⁰⁰

9.4.1. Današnje stanje

Vidljive su tri apside uz sjeverni zid crkve sv. Joakima i Ane koje su sačuvane u visini od otprilike pola metra. Vanjsko oplošje nije raščlanjeno lezenama.

9.5. Crkva sv. Krševana na Kolovarama

Crkva je nalazila u predgrađu Zadra. Možda je bila u sastavu antičke *ville rusticae* no svakako se nalazila na kasnoantičkoj nekropoli. Najstariji podaci o crkvi vezani su uz opsadu Zadra kada se spominje crkva *s. Grisogoni de Fonte*.¹⁰¹ Već je spomenuto da postoji grafički izvor vezan uz crkvu sv. Krševana na jednoj mletačkoj maketi iz 16. stoljeća. Na njoj je crkva prikazana kao peterokonzna s pravokutnim ulaznim prostorom koji se nalazi uz longitudinalnu crkvu sv. Marka.¹⁰² Petricioli je pronašao vrlo mali ostatak zida te ulomak kamene plastike s plitko rezanim prikazom ptice.¹⁰³ Ulomak upućuje na plutej ograde svetišta. Ptica ima jednu nogu malo podignutu u odnosu na drugu, a jedno joj je krilo raskriljeno. Iznad ptice nalazi se ravan profil iznad kojeg se nalazi florealni motiv.

Vežić nam donosi informaciju da je ulomak nažalost nestao prilikom rušenja kuće koja se nalazila nedaleko ili na mjestu nekadašnjeg šesterolista. Također, spominje dio kamene grede s volutama u gornjoj zoni i dijelom natpisa. Može se pročitati znak križa i tri slova do njega: + PER.¹⁰⁴ Greda je bila visoka oko 25 centimetara, a otkrivena je prilikom rušenja zida spomenute kuće.¹⁰⁵ Već je prije spomenuta Jurkovićeva teza kako je moguće da se ovdje radilo o najranijem oratoriju sv. Krševana, još iz kasne antike.¹⁰⁶ Marasović s druge strane kao vjerojatnu dataciju spominje 9. stoljeće, iako uz to napominje kako nema pobližih oznaka po kojima bi se crkva mogla preciznije datirati unutar šireg vremenskog raspona od 9. do 11. stoljeća.¹⁰⁷

¹⁰⁰ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 47.

¹⁰¹ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 365.

¹⁰² PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 44.

¹⁰³ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 365.

¹⁰⁴ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 44.

¹⁰⁵ Isto, 44.

¹⁰⁶ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 20), 235-236

¹⁰⁷ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 366-367

9.6. Rotunda u Ošlju

Ostaci osmerolisne crkve nalaze se na južnom obronku planine Utrka iznad sela Ošlje odnosno na lokalitetu Bijela lokva. Ošlje se nalazi pod ingerencijom stonske općine.¹⁰⁸ Iz 1399. godine sačuvani su zaključci dubrovačkog Velikog vijeća u kojima se u Ošlju spominje crkva sv. Petra.¹⁰⁹ Nije moguće utvrditi radi li se o osmerolistu ili nekoj drugoj crkvi. Marasović pretpostavlja kako je možda titular iz osmerolista (sv. Petar) prenesen na drugu crkvu koja se nalazi u blizini, a kasnije je datacije.¹¹⁰ Osmerolisna crkva na zapadu ima ulazni dio odnosno narteks iznad kojeg se možda nalazio zvonik. Evidentno je taj dio nadodan kasnije, a Marasović pretpostavlja da je mogao nastati krajem 11. stoljeća jer nosi obilježja ranoromaničke arhitekture.¹¹¹ Također, sačuvan je dio stubišta što upućuje na etažnu građevinu odnosno neku vrstu *westwerka*.¹¹²

Pet manjih kamenih ulomaka na kojima se može vidjeti tropruti pleter vjerojatno su dijelovi pluteja što upućuje na postojanje liturgijskog namještaja u crkvi. Prema Vežiću, stilske odlike ulomaka moguće je povezati s prvom trećinom 10. stoljeća.¹¹³ Tada Zahumljem, povijesnom sklavinijom koja se prostirala današnjim teritorijem Stona i okolice upravlja knez Mihajlo Višević. On je zajedno s hrvatskim vladarom Tomislavom sudjelovao na crkvenom saboru u Splitu 925. godine.¹¹⁴ Ta činjenica može nam potvrditi određenu kulturnu povezanost Zahumlja s gradovima bizantske Dalmacije i vladarom Hrvatske. Sve navedeno zapravo upućuje da je oblik crkve u Ošlju nastao prema uzorima dalmatinskih šesterolista.¹¹⁵ Goss s druge strane, datira crkvu, u kasnije 11. stoljeće što argumentira istaknutim tornjem, stepenastim portalom i naprednim zidom iako u isto vrijeme se od takve datacije ograđuje spominjući loše stanje ostataka.¹¹⁶ Spominje i mogućnost prvog desetljeća 10. stoljeća, a da je narteks dodan kasnije.¹¹⁷

9.6.1. Današnje stanje

Ziđe je relativno visoko sačuvano, negdje do tri metra, a zapadni dodatak do jednog metra. Osmerokonhna rotunda ima kružnu osnovu oko koje su vrlo pravilno postavljene

¹⁰⁸ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 11), 85.

¹⁰⁹ TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 4. korpus arhitekture južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013., 61.

¹¹⁰ Isto, 61.

¹¹¹ Isto, 64.

¹¹² PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 50.

¹¹³ Isto, 51.

¹¹⁴ Isto, 51.

¹¹⁵ Isto, 51.

¹¹⁶ VLADIMIR PETER GOSS (bilj. 2), 166-168

¹¹⁷ Isto, 92.

apside.¹¹⁸ Prema sačuvanim tragovima može se pretpostaviti da je svaka od apsida osim ulazne (prije dozidanog dodatka) imala po jedan radijalno postavljen prozorski otvor. Crkva je raščlanjena plitkim lezenama duž čitavog oplošja.¹¹⁹

9.7. Crkva sv. Mihovila u Brnazama

Brnaze su selo koje se nalazi kraj Sinjskog polja, a bile su u sastavu Cetinske županije u Hrvatskoj Kneževini. Na području Ivkovićeve ili Bunarske glavice, a blizu izvora rječice Mijoljača Stjepan Gunjača je 1947. godine otkrio skromne ostatke crkve.¹²⁰ Bez obzira na to da nije sačuvano svih šest apsida, a ono što je zatekao nalazilo se u izrazito lošem stanju Gunjača je uspio utvrditi da se radi o šesterolistu koji je kasnije dobio dodatak u vidu nartekse na zapadnoj strani. Analizirao je ostatke zida te zaključio kako je crkva podignuta na nekoj starijoj građevini, moguće ranokršćanskoj memoriji iz 5. ili 6. stoljeća.¹²¹ Što se tiče datacije, Gunjača zaključuje nakon svojih istraživanja da je crkva građena negdje u 9. ili 10. stoljeću.¹²² Uz crkvu su pronađeni i grobovi koji su pomogli zaključiti kada je crkva prestala s funkcijom. Najstariji grobovi datiraju se u 13. stoljeće i presijecaju temelje crkve i samim time se može pretpostaviti da je crkva najkasnije do početka 13. stoljeća prestala sa svojom sakralnom funkcijom.¹²³

Veliki broj ulomaka skulpture svjedoči o ogradi svetišta koja je odvajala svetište od prostora za vjernike, po središnjoj osi crkve. Prema sačuvanim fotografijama iz vremena iskopavanja može se vidjeti da je dio praga ograde bio sačuvan *in situ* uz ulomke pločnika koji su prekrivali središnji dio šesterolista.¹²⁴ Ograda je imala tri prolaza prema svetištu. Na sačuvanim dijelovima arhitrava ukras tvore nizovi kuka pri vrhu, pletenica pri dnu te natpisna traka između njih. Sličan raspored imaju i ulomci pronađenih lukova gdje oni samo nemaju pletenicu pri dnu. Iz natpisa se kao što je već ranije spomenuto, saznaje da je crkva bila posvećena sv. Mihovilu. Može se utvrditi kako je ovdje riječ o donatorskom natpisu koji spominje nedostojnog grešnika koji je dao izgraditi crkvu ili ju je opremio liturgijskim namještajem u doba nekog gospodina odnosno vladara, no nažalost nije sačuvan ostatak natpisa pomoću kojeg bi se možda moglo utvrditi točan vremenski period nastanka. Ulomak vrha patibuluma križa sa shematiziranim prikazom Kristove glave smatra se najstarijim raspelom u hrvatskoj umjetnosti, a prema Marasoviću se je nalazio iznad središnjeg arhivolta

¹¹⁸ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 109), 62-63

¹¹⁹ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 11), 87.

¹²⁰ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 49.

¹²¹ STJEPAN GUNJAČA (bilj. 9), 131.

¹²² Isto, 131.

¹²³ Isto, 131.

¹²⁴ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 49.

oltarne ograde.¹²⁵ Marasović zaključuje da tipska pripadnost crkve dopušta širu dataciju između 8. i 10. stoljeća no usporedna analiza ukrasa preciznije upućuje na prvu četvrtinu 9. stoljeća kao vrijeme izgradnje crkve i/ili namještaja.¹²⁶ Goss govori o 9. stoljeću jer jedan ulomak liturgijske opreme nosi natpis *dominus* što je bio naziv hrvatskih vladara prije 10. stoljeća kada su postali *reges*.¹²⁷

9.7.1. Današnje stanje

Crkva je već bila u izrazito lošem stanju kada je otkrivena sredinom 20. stoljeća. Pronađeni ulomci danas se nalaze u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Na žalost, nepokretni ostaci su sasvim uništeni nekontroliranom eksploatacijom šljunka na tom području.¹²⁸

9.8. Crkva sv. Marije, Stomorica u Zadru

Crkva je podignuta na jugozapadnoj strani grada Zadra, između ranosrednjovjekovnog gradskog zida i mora. Taj predio naziva se *Pusterla*, prema obližnjim gradskim vratima u srednjovjekovnog gradskom zidu.¹²⁹ Kada je crkva otkrivena 1880. godine započela su istraživanja i započeta je rasprava kome je ona bila posvećena. U međuvremenu crkva je ponovno zatrpana. Giovanni Danilo pretpostavlja da se ovdje radi o crkvi pod imenom *Sanctus Iohannes de Pusterla*, a koja se ranije spominjala kao *Sancta Maria de Pusterna* te da se nazivi *Stomorizza* i *Pusterla* odnose na ista gradska vrata. C. F. Bianchi iznosi mišljenje kako je crkva za titulara imala sv. Uršulu. Jednom ili drugom autoru pridružuju se i drugi koji na svoj način uz ili bez pomoći povijesnih izvora pokušavaju dati svoja razmišljanja o titularu pronađene crkve.¹³⁰

Ivo Petricioli pristupio je arheološkim istraživanjima crkve 1956. godine. Crkva se je jednim svojim dijelom nalazila u dvorištu sudskog zatvora i 1959. ona se ponovno zatrpara jer se planira srušiti zgradu zatvora. Godine 1965. ponovno se otkopavaju ostaci koji su u velikoj mjeri bili oštećeni. Nakon provedenih istraživanja i pronađenih nekoliko elemenata kamene plastike Petricioli je konzervirao ostatke.¹³¹ Prema izvorima iz 1399. godine u kojima se spominje *Maria de Pusterla* ili *S. Maria de Stomorina prope portam Pusterle* je zaključio

¹²⁵ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 68), 79.

¹²⁶ Isto, 79.

¹²⁷ VLADIMIR PETER GOSS (bilj. 2), 88.

¹²⁸ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 68), 76.

¹²⁹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 43.

¹³⁰ Opširnije u: IVO PETRICIOLI (bilj. 8), 28-30

¹³¹ Isto, 30-34

kako je crkva bila posvećena sv. Mariji.¹³² Također, pretpostavlja kako je crkva bila porušena sredinom 16. stoljeća kada se na tom mjestu grade nove, mletačke zidine.¹³³ Iako je u početku mislio kako je zapadni dodatak crkvi odnosno ulazni krak nad kojim je bio izgrađen zvonik kasnije datacije naposljetku je s obzirom na tehniku izrade zidova utvrdio da se radi o istom periodu gradnje.¹³⁴ Zbog postojanja zvonika, Petricioli oprezno postavlja dataciju prije 12. stoljeća odnosno negdje u 11. stoljeće, možda kraj 10. stoljeća.¹³⁵ Marasović pleternu plastiku pronađenu u crkvi postavlja kao temelj za 11. stoljeće kao najkasnije vrijeme kada je crkva mogla nastati. Nadovezuje se informacijom da se zbog pomanjkanja ostalih dokaza, a i u iščekivanju novih za period izgradnje treba uzeti 9. do 11. stoljeće. Vežić u svojem članku datira crkvu sv. Marije u 9. do 10. stoljeće.¹³⁶ Goss s obzirom na ulazni dodatak i toranj ne smješta crkvu prije 1000. godine.¹³⁷ Utvrđeno je da su zvonici često prisutni i uz ranokarolinške crkve, pa datacija ranosrednjovjekovne crkve sa zvonikom je moguća i u drugu polovicu 8. ili početak 9. stoljeća.¹³⁸

Prema Mirji Jarak, na raniju dataciju crkve najviše ukazuju sačuvani ulomci kamene plastike dok arhitektonski oblik govori o već razrađenoj tipologiji kao i iskusnim graditeljima koji su vješto uklopili četvrtasti zvonik u polikonhalni tlocrt. Kapitel pripisan prozorskoj bifori zvonika na sebi ima jednostavan križ s volutama na završecima hasta. Takav primjer ima analogije na većem broju spomenika s kraja 8. i početka 9. stoljeća pa se mogu spomenuti sarkofazi u Istri, zabat i procesijski križ iz Dvigrada. Ulomak pilastra s nevješto klesanim troprutim motivima s obzirom na inače vrlo kvalitetna djela zadarskih radionica iz druge polovice 8. stoljeća i početka 9. stoljeća treba datirati u isto vrijeme i smatrati ga radom nekog lošijeg klesara ili radionice.¹³⁹ Već spomenuti sarkofag u arkosoliju sa sjeverne strane vestibula crkve izgrađen od antičkog polustupa može nas začuditi. Jarak zbog toga pretpostavlja da je izrada takvog sarkofaga vjerojatnija u ranijem periodu odnosno 8. i početku 9. stoljeća nego kasnije kada se intenzivira i mijenja rad klesarskih radionica.¹⁴⁰

9.8.1. Današnje stanje

Kao što je već spomenuto ova crkva dio je posebne varijante peterolista unutar tipske skupine šesterolista. Sačuvani su zidovi u cijelom opsegu do visine od dva metra. Uokolo

¹³² TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 331.

¹³³ IVO PETRICIOLI (bilj. 8), 34.

¹³⁴ Isto, 34.

¹³⁵ IVO PETRICIOLI (bilj. 8), 35-36

¹³⁶ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 43.

¹³⁷ VLADIMIR PETER GOSS (bilj. 2), 92.

¹³⁸ MIRJA JARAK (bilj. 4), 185.

¹³⁹ Isto, 185-187

¹⁴⁰ Isto, 187-188

središnjeg prostora niže se pet apsida i šesti ulazni krak umjesto apside.¹⁴¹ Na ulazni krak naslanja se poprečni dodatak (narteks) uklopljen u strukturu, a iznad kojeg se uzdizao zvonik. Svetište su činile tri istočne apside jer je taj dio poda za stepenicu viši od ostalog dijela crkve i pronađeni su ostaci ograde.¹⁴² Crkva je pravilnija od ostalih šesterolista, a na oplošju nema lezena.¹⁴³

9.9. Crkva sv. Mihovila u Pridrazi

Pidruga je selo u Ravnim kotarima, sjeveroistočno od Zadra koje se nalazilo u hrvatskoj županiji Luka i pod ingerencijom Ninske biskupije. Smješteno je na području srednjovjekovnog naselja Dolac. On se prema crkvi sv. Martina u povijesnim izvorima naziva *Martindol* ili *Sutmartindol*. Postoji i predio *Manastirine* odnosno *Mijovilovac*.¹⁴⁴ Na *Mijovilovcu* je 1940. godine pronađena crkva sa šest apsida, no radovi su ubrzo prekinuti zbog početka Drugog svjetskog rata.¹⁴⁵ Osim crkve pronađeni su i ostaci drugih građevina od kojih jedno zdanje djelomično nasjeda na antičke ostatke i Gunjača smatra da je to bio samostan. Navedeno potvrđuje činjenicom da se u narodu sačuvala tradicija za toponim pod nazivom *Manastirine* i građevina ima više krila. Nadalje, Gunjača zaključuje kako se ovdje radi o oratoriju samostana.¹⁴⁶ Na crkvu je nadograđen narteks koji je izgrađen ubrzo nakon crkve te je podijeljen na dva dijela. Otvor je postojao u samostanu u osi sjevernih vrata crkve, a drugi zapadni je prigodno služio za pristup publike.¹⁴⁷

Pronađeni ulomci ograde svetišta otkrivaju titulara crkve, sv. Mihovila što je prethodno opisano.¹⁴⁸ Ograda nije zahvaćala cijelu istočnu polovicu crkve kao što je to slučaj kod drugih šesterolista. Bila je postavljena približno na crti koja spaja tjemena apsida sjeverno i južno od središnje apside.¹⁴⁹ Pronađeni su elementi koji ukazuju na promjenu položaja oltarne ograde na prostor samo ispred istočne apside. Razdoblje te promjene Marasović smješta u okvir ranosrednjovjekovnog razdoblja odnosno od 9. do 11. stoljeća.¹⁵⁰ Vežić datira crkvu u drugu polovinu 9. stoljeća, a stilske odlike ulomaka ograde povezuje s onima iz

¹⁴¹ Isto, 184.

¹⁴² PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 43.

¹⁴³ IVO PETRICIOLI (bilj. 8), 35.

¹⁴⁴ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 45.

¹⁴⁵ STJEPAN GUNJAČA (bilj. 10), 28-29

¹⁴⁶ Isto, 63.

¹⁴⁷ Isto, 63.

¹⁴⁸ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 45.

¹⁴⁹ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 246.

¹⁵⁰ Isto, 247.

Kašića i ovaj šesterolist dovodi u vezu sa zadarskim radionicama toga razdoblja.¹⁵¹ S druge strane, Marasović govori o sredini 9. stoljeća ili samo o 9. stoljeću.¹⁵²

9.9.1. Današnje stanje

Šesterokonhna crkva sačuvana je u visini malo manjoj od dva metra. Najistočnija apside malo je veća u odnosu na ostale. Trapezoidno predvorje sačuvano je na zapadu. Ono je pilonima postavljenim uz bočne zidove razdijeljeno u dva prostora.¹⁵³ Ležište oltarne ograde povišeno je u odnosu na ostatak crkve. Vanjsko oplošje apside raščlanjeno je plitkim lezenama.¹⁵⁴

9.10. Crkva u Kašiću

Kašić je selo u Ravnim kotarima, sjeveroistočno od Zadra koje se nalazi na mjestu starijega naselja koje je bilo u sastavu stare hrvatske županije Luka i Ninske biskupije.¹⁵⁵ Na lokalitetu *Mastirine* pronađena je šesterolisna crkva koja nasjeda na temelje antičke građevine. Nakon otkopavanja od strane Stjepana Gunjače i suradnika od 1955. do 1957. godine izvršena je konzervacija.¹⁵⁶ Delonga je zaključila da pronađeni objekti rimske epohe pripadaju poganskom sakralnom objektu odnosno *fanumu* koji je postojao u okviru obližnje *ville rusticae*. Negdje u 5. stoljeću se taj objekt prenamjenjuje za kršćansku obrednu funkciju kao što je već ranije napomenuto.¹⁵⁷ Utvrđuje da je nova predromanička crkva, u ovom slučaju šesterolist podignuta na ruralnom posjedu pa ima obilježje privatnog odnosno feudalnog oratorija za manji broj vjernika. Vjerojatno se radi o užem feudalnom krugu.¹⁵⁸

Sačuvani su ulomci iz gotovo svih dijelova oltarne ograde pa je to omogućilo izradu grafičke rekonstrukcije. Ograda je imala jedan ulaz i četiri pilastra sa stupićima koji su nosili trabeaciju sa središnjim trokutnim tegurijem. Iako su sačuvani brojni ulomci, nema dovoljno informacija kako bi se utvrdio titular crkve.¹⁵⁹ Uz pomoć ukrasa na komadima liturgijskog namještaja datacija crkve postavlja se u drugu polovicu 9. stoljeća.¹⁶⁰ U kasnom srednjem vijeku uz crkvu se gradi samostan dok već u novom vijeku prestaje odvijanje bilo kakvog sakralnog sadržaja na lokalitetu *Mastirine*.¹⁶¹ Delonga pretpostavlja da je crkva kao i ostale

¹⁵¹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 45.

¹⁵² TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 247.

¹⁵³ Isto, 244-245

¹⁵⁴ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 22), 158.

¹⁵⁵ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 45.

¹⁵⁶ VEDRANA DELONGA (bilj. 53), 86.

¹⁵⁷ Isto, 86.

¹⁵⁸ Isto, 87.

¹⁵⁹ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 231.

¹⁶⁰ VEDRANA DELONGA (bilj. 53), 87.

¹⁶¹ Isto, 88.

građevine stradala za vrijeme Kandijskog rata kada je mletački providur Leonardo Foscolo dao porušiti sve objekte u okolici Zadra kako bi spriječio da se na tom području utabori turska vojska.¹⁶² Vežić kao i Marasović prihvaćaju dataciju crkve u drugu polovicu 9. stoljeća i povezuju je s crkvom u Pridrazi na osnovi istih stilskih odlika reljefa.¹⁶³

9.10.1. Današnje stanje

Zidovi crkve sačuvani su prosječno u visini od metra do metra i pol. Crkva se sastoji od centralne osnove oko koje je radijalno postavljeno šest apsida od kojih su tri istočne pripadale svetištu, a zapadne prostoru za vjernike. Sačuvan je i pločnik s ostatkom izvornog ležišta oltarne ograde. Sa zapadne, odnosno ulazne strane u crkvu je dograđen pravokutni prostor s debljim usporednim zidovima koji bi prema Marasoviću mogli biti temelj zvonika.¹⁶⁴ Oplošje je rasčlanjeno lezenama.¹⁶⁵

9.11. Crkva u Rogačićima

Već je spomenuta šesterolisna crkva u Rogačićima kraj sela Blažuj u blizini Sarajeva u Bosni i Hercegovini. Pronađeni su skromni ostaci u visini temelja, a tlocrtom je crkva srodna ostalim šesterolistima u Dalmaciji no ipak postoje određena odstupanja. Prilikom iskapanja otkriveni su dijelovi arkada za koje se pretpostavlja da su bile stranice ciborija.¹⁶⁶ Vežić ipak smatra da je vjerojatnije riječ o ulomcima ograde svetišta koji se ne mogu preciznije datirati pa se datacija proteže od 9. do 12. stoljeća. Ona je tipološki različita od onih u Dalmaciji, a isto vrijedi i za reljefne ukrase. Navedeno dovodi do problema oko datiranja stoga se ono proteže od 9. do 12. stoljeća. Vežiću se ranoromaničko razdoblje možda čini vjerojatnije kao vrijeme nastanka šesterolista, prije nego ono predromaničko pa u svom članku pod upitnikom postavlja dataciju od 10. do 11. stoljeća.¹⁶⁷

9.12. Crkva u Kakmi

Kakma se također nalazi u Ravnim kotarima, jugoistočno od Zadra na teritoriju stare hrvatske županije Sidraga i Ninske odnosno kasnije Biogradske biskupije. Poznata je rotunda na Vinogradima ispod Tinjske gradine samo iz stručnih izvještaja arheologa koji tamo

¹⁶² Isto, 88.

¹⁶³ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 46.; TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 233.

¹⁶⁴ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 80), 230-231

¹⁶⁵ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 14), 46.

¹⁶⁶ Isto, 50.

¹⁶⁷ Isto, 50.

spominju šesterolist. Ostaci šesterolista uništeni su prilikom izgradnje ceste koja vodi na zapad, prema Galovcu.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Isto, 46-47

10. Zaključak

Šesterolisti predstavljaju važnu tipsku grupu unutar ranosrednjovjekovnog odnosno predromaničkog crkvenog graditeljstva u Dalmaciji. Značajno je starokršćansko ishodište zadarska krstionica koju ističu neki autori, dok drugi kao uzor uzimaju Dioklecijanov mauzolej u Splitu. Ističe se veliki broj šesterolista gdje su uz čisti oblik šesterolista poznate peterolisne i osmerolisne crkve. Tlocrtno čisti šesterolisti nalaze se u Trogiru, Splitu, Brnazama, Pridrazi i Kašiću. Od peterolista koji su umjesto šeste apside imali ulazno predvorje poznata nam je crkva sv. Marije u Zadru i izgubljena crkva sv. Krševana izvan Zadra, na Kolovarama. Osmerolist se nalazi u Ošlju i najvjerojatnije u Bribiru. Ukupno je uključujući i jednu crkvu u Rogačićima kod Blažuja u Bosni i Hercegovini poznato dvanaest šesterolista. Neki šesterolisti su danas potpuno uništeni ili su sačuvani u izrazito lošem stanju pa nam svaki dokument, bilo da se radi o povijesnom izvoru ili članku nastalom za vrijeme istraživanja iznimno dragocjen. Veliki doprinos tipskoj skupini šesterolista dao je Stjepan Gunjača pronasavši i istraživši crkve u Bribiru, Pridrazi i Brnazama. Datacija šesterolista se oslanja na pronađene elemente kamene plastike, no to predstavlja problem zbog činjenice da se neka crkva možda opremala u kasnijem periodu ili je namještaj u međuvremenu promijenjen. Općenito se svi šesterolisti mogu u većem ili manjem opsegu postaviti u šire vremensko razdoblje od početka 9. stoljeća (ili čak sredine 8. stoljeća ako se može točno smatrati datacija crkve sv. Marije u Trogiru) pa do kraja 10. stoljeća. Primjeri šesterolista koji se mogu datirati u 8. ili početak 9. stoljeća izrazito su dragocjeni zbog istaknutog mjesta koje ta tipološka skupina arhitekture ima unutar dalmatinske predromanike. Šesterolisti jasno ukazuju na širenje utjecaja iz dalmatinskih gradova na hrvatski prostor i tako upotpunjuju spoznaje o genezi i razvoju predromaničke arhitekture na istočnoj obali Jadrana.

11. Popis literature

VINKO BAKULIĆ, Bribirska rotunda, u: *Bribir u srednjem vijeku*, ur. T. Burić et. al., Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.

VEDRANA DELONGA, Starohrvatska crkva na „Mastirinama“ u Kašiću kod Zadra, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 18, (1988.)

IGOR FISKOVIĆ, O grobnim spomenicima u srednjovjekovnoj Dalmaciji, u: *Dometi*, 5, Rijeka (1985.)

VLADIMIR PETER GOSS, Predromanička arhitektura u Hrvatskoj, *Architectonica Croatica*, knj. 6, Zagreb, 1996.

VLADIMIR PETER GROSS, Predromanička arhitektura u Hrvatskoj, Art studio Azinović, Zagreb, 2006.

STJEPAN GUNJAČA, Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru – Kolokvij o Bribiru, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 10, (1968.)

STJEPAN GUNJAČA, Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 8-9, (1963.)

STJEPAN GUNJAČA, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazama kod Sinja, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 4, (1955.)

SENA SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, Grafički prilog hrvatske sakralne arhitekture do romanike, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, ur: Andre Mohorovičić, (1978.)

NIKOLA JAKŠIĆ, Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama sv. Jurja i sv. Luke; problem ubikacije i identifikacije, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 17, (1987.)

MIRJA JARAK, Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća, uvod u studij predromanike, Književni Krug, Split, 2013.

DUŠAN JELOVINA, Starohrvatsko kulturno blago, Mladost, Zagreb, 1986.

MILJEKO JURKOVIĆ, Arhitektura karolinškog doba, u: *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Hrvati i Karolinzi 11., Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split, 2001.

MILJENKO JURKOVIĆ, Predromanički šesterolisti Dalmacije, problemi funkcije, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35, (1995.)

TOMISLAV MARASOVIĆ, Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 2. korpus arhitekture Kvarner i sjeverna Dalmacija, Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

TOMISLAV MARASOVIĆ, Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 3. korpus arhitekture srednja Dalmacija, Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

TOMISLAV MARASOVIĆ, Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, 4. korpus arhitekture južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.

TOMISLAV MARASOVIĆ, Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, Književni krug, Split, 1994.

JERKO MARASOVIĆ, TOMISLAV MARASOVIĆ, MIRJANA MARASOVIĆ, Holy Trinity Church (sveta Trojica) – Split, Zavod za zaštitu spomenika kulture Split, 1971.

TOMISLAV MARASOVIĆ, Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 8-9, (1963.)

TOMISLAV MARASOVIĆ, Ranosrednjovjekovna crkvice u Ošlju kod Stona, u: *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 2, (1957.)

TOMISLAV MARASOVIĆ, Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 14, (1984.)

IVO PETRICIOLI, Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla) u Zadru, u: *Diadora*, 4, (1968.)

IVO PETRICIOLI, Od Donata do Radovana, pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća, Književni krug, Split, 1990.

IVO PETRICIOLI, Srednjovjekovnim graditeljima u spomen, Književni krug, Split, 1996.

ŽELJKO RAPANIĆ, Predromaničko doba u Dalmaciji, Logos, Split, 1987.

ŽELJKO RAPANIĆ, Sancta Maria de Platea u Trogiru, u: *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III., 25, (1998.)

PAVUŠA VEŽIĆ, Dalmatinski šesterolisti-sličnosti i razlike, u: *Ars Adriatica*, 2, (2012.)

PAVUŠA VEŽIĆ, O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku, u: *Diadora*, 13, (1991.)